

ЗМІСТ

О. С. Пулинець — Учням про В. І. Ле-
ніна 1

ПИТАННЯ ФІЛОЛОГІЇ

До 200-річчя з дня народження І. П. Кот-
ляревського
К. Х. Балабуха — «Поки сонце з неба
сяє...» 6
Д. Т. Вакуленко — Героїка подій і ха-
рактерів у сучасній драмі 12
С. Я. Єрмоленко — Проблеми лінгвіс-
тичної стилістики 18
Т. П. Пушанко — Дієслова переміщен-
ня в українській мові 24

МЕТОДИКА ЛІТЕРАТУРИ

В. Я. Неділько — Питання факульте-
тиву 28
Я. І. Козуля — Як створювати проб-
лемну ситуацію 41
Н. Ф. Гуменюк — Вступний урок з літе-
ратури 47
К. О. Ходосов — У вінок шани І. Кот-
ляревському (Літературно-музична
композиція до 200-річчя І. П. Кот-
ляревського) 52

МЕТОДИКА МОВИ

Д. М. Кравчук — Аналіз та вдоскона-
лення творчих робіт 54
В. Д. Ужченко — Елементи етимології
в роботі над словом 59
І. Я. Олійник — Іншомовні слова в уч-
нівській лексичі 62

О. М. Бандура — Лексико-стилістична
робота з антонімами в 4 класі 64
В. Я. Мельничайко — Наочні посібники
в роботі над синонімами 69
Ф. М. Береговська, Г. Р. Передрій —
Використання настінних таблиць у
позакласній роботі 77

КОНСУЛЬТАЦІЯ

А. П. Медушевський — Про допустові
підрядні речення 81
Відповіді читачам 83
Увага — стиль! 11,95

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

П. К. Яременко — С. П. Пінчук. Іван
Вишенський. Життя і творчість . . . 85
П. Т. Гаврилов — Т. Ф. Бугайко, Ф. Ф.
Бугайко, П. П. Хропко. Олесь Гончар
у школі 86
А. А. Москаленко — Російсько-україн-
ський словник у трьох томах . . . 88

ПАМ'ЯТНІ ДАТИ

М. П. Гнатюк — Олена Пчілка (До
120-річчя з дня народження) 91
Валерій Шевчук — Ернест Хемінгуей
(До 70-річчя з дня народжен-
ня) 92

ХРОНІКА

У Міністерстві освіти УРСР 94
М. Юрженко — Напередодні ювілею
І. П. Котляревського 94

Головний редактор П. Д. МИСНИК

Редакційна колегія: В. Ф. АНІСОВ (заст. головного редактора), О. М. БЕЛЯЄВ,
Т. Ф. БУГАЙКО, Ф. Т. ЖИЛКО, Ф. С. КИСЛИЙ, М. О. КОСТЕНКО, С. А. КРИ-
ЖАНІВСЬКИЙ, О. Р. МАЗУРКЕВИЧ, А. П. МЕДУШЕВСЬКИЙ, М. В. ПАВЛОВИЧ,
М. А. РУДЕНКО, Н. Т. РУДИК, І. О. СИНІЦЯ

Відповідальний секретар В. Ф. СВЯТОВЕЦЬ

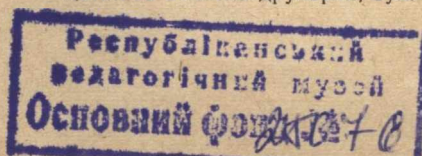
Журнал «Український язык и литература в школе»
(на украинском языке)

Технічний редактор О. О. Чала. Коректори Л. М. Козловська, О. Т. Махновська.

Адреса редакції: Київ, ГСП, вул. Юрія Коцюбинського, 5, телефони: комутатор 79-80-71;
дод. 3-13, 3-21, 3-23; 79-04-69.

БФ 08487. Здано до набору 2.VI 1969 р., підписано до друку 20.VI 1969 р. Формат
паперу 70 × 108¹/₁₆, друк. фіз. арк. 6, умовн. друк. арк. 8,4, обл. вид. арк. 9,6.
Тираж 46700. Зам. К-108.

Київська обласна друкарня, вул. Леніна, 19.

/ 59. не "

В. Я. НЕДІЛЬКО
(Київ)

Питання факультативу

Факультативні курси з української літератури мають сприяти піднесенню рівня літературної освіти та комуністичного виховання учнів. Вони поглиблюють знання учнів з цього предмета, розвивають їхні художні смаки та літературні здібності, виробляють уміння й навички самостійного критичного аналізу художніх творів, знайомлять з основами психології творчості та письменницької майстерності.

На факультативних заняттях учні дістають уявлення про суть філології як науки, про різні види діяльності філологів: викладання мови та літератури в середніх навчальних закладах і вузах, редакційну та коректорську роботу, журналістську діяльність, працю в науково-дослідних установах тощо. Це допомагає учням свідомо обрати майбутню спеціальність і добре підготуватися до вступу на філологічний чи споріднений факультет вузу.

Це питання ще потребує докладнішого вивчення. Але слід вважати показовими дані, наведені В. В. Фещаком¹, які свідчать, що чимало учнів обирають факультатив не як засіб профорієнтації і підготовки до роботи в певній галузі, а як джерело пізнання життя, поглибленого вивчення предмета, спосіб підвищення свого загальнокультурного рівня, вироблення естетичних смаків, розвитку творчого мислення.

Слід, очевидно, виходити з того, що факультативне вивчення літератури в школі має на меті насамперед підвищити загальнокультурний рівень учнів, дати їм ширші знання з літератури і якоюсь мірою підготувати до вступу у вуз. Саме якоюсь мірою, бо інакше існує загроза, що факультатив з інструменту поліпшення загальноосвітнього рівня учнів може перетворитися на своєрідне «натаскування» для складання вступних вузівських екзаменів, а це спотворить саму ідею факультативу. Певна річ, учні, що відвідують факультатив, мають дістати й кращу підготовку для вступу до вузу. Та вона полягає в тому, що учні матимуть ширші й глибші знання, вільніше орієнтуватимуться як у програмовому, так і в позапрограмовому матеріалі, усвідомлять закономірності розвитку літератури, у них буде вироблено вміння ґрунтовно і самостійно оцінити твір, а не в тому, що програмовий матеріал заучуватиметься з розрахунком дістати високу оцінку на вступних екзаменах.

Перевіркою стану факультативних занять у Дніпропетровській області, проведеною Міністерством освіти УРСР, встановлено, що кількість груп факультативного вивчення української мови і літератури серед інших предметів становить 5%. Тим часом анкетне опитування стверджує, що зацікавленість учнів предметами гуманітарного циклу не менша, ніж предметами природничо-математичного циклу. З 2296 опитаних учнів 342 (тобто близько 15%) виявили бажання вивчати факультативно українську й російську мови та літератури.

Ці дані свідчать про недостатню роботу шкіл по залученню учнів до факультативного вивчення літератури. А можливості значно ширшого

¹ Див. його статтю «Перші кроки» в журн. «Українська мова і література в школі», 1968, № 8.

охоплення їх, зважаючи на роль літератури у системі шкільної освіти та любов учнів до художнього слова, цілком реальні.

Однією з серйозних перешкод для факультативного вивчення української літератури в школі була відсутність розробленої на належному науковому рівні орієнтовної програми з факультативних занять. Зараз проект такої програми створено². Деякі вчителі в 1968—1969 навчальному році нею вже користувались в експериментальному порядку, але більшість керувалися програмами, які самі склали, виходячи з конкретних умов праці. Вони побудували ці програми як доповнення, розширення існуючих шкільних програм з української літератури для 8—10 класів. За цим принципом проводить факультативні заняття вчитель СШ № 6 м. Києва Т. Р. Неживий. Учителька Вишгородської СШ (Київщина) Т. В. Березовська обрала змістом факультативних занять поглиблене вивчення творчості І. Я. Франка.

Частина словесників вийшла за межі шкільної програми. Учитель Нижнє-Дубечанської СШ (Київщина) В. Г. Поставий у 9 класі вивчав творчість Б. Грінченка, О. Стороженка та інших письменників кінця XIX — початку XX ст. У Богуславській СШ № 2 (Київщина) вчитель Б. Й. Капко поклав в основу факультативу вивчення новітньої української радянської літератури.

Деякі вчителі побудували факультативні курси за тематичним принципом. Так, учителька Богуславської СШ № 1 Н. Черторишська проводила факультативне вивчення літератури за такими темами: «Партія і народ в українській радянській літературі», «Образ Леніна в українській літературі», а також глибше ознайомила учнів з важливими положеннями теорії літератури. В. В. Фецак (Горохівська СШ на Волині) в основу курсу поклав такі актуальні питання теорії літератури: 1. Психологічні основи поетичної творчості; 2. Поетична стилістика та її закономірності; 3. Тропи; 4. Музичність мови: ритміка, римування, фонетичні фігури (алітерації, асонанси), структура строфи.

Після першого, теоретико-літературного циклу, був проведений другий цикл, присвячений українській радянській поезії.

Проект програми факультативних занять з української літератури рекомендує такі курси: 8 клас — «Становлення нової української літератури»; 9 клас — «Розквіт критичного реалізму в українській літературі. Зародження соціалістичного реалізму»; у 10 класі з огляду на важливість вивчення радянської літератури для формування комуністичної свідомості учнів пропонується один 70-годинний курс — «Шляхи розвитку української радянської літератури за 50 років» — та два 35-годинних: «Українська радянська література періоду після XX з'їзду КПРС» та «Творчий метод української літератури в його історичному розвитку».

Таким чином, програма являє собою систему поглибленого вивчення курсу літератури або його окремих найважливіших питань.

Такий шлях не є єдиним. Змістом факультативних занять можуть стати різноманітні спеціальні курси, більшою або меншою мірою дотичні до шкільної програми. Крім тем, наведених вище та подібних до них, можна уявити собі такі спецкурси, як народнопоетична творчість певної місцевості: «І. Франко — літературознавець і критик»; «Становлення і розвиток української драматургії й театру» (дожовтневого й радянського, залежно від класу); «Українська література років революції та громадянської війни»; «Проза Олександра Довженка»; «Поетична майстерність Андрія Малишка»; «Молода українська поезія» тощо.

Факультативні заняття можуть мати й синтетичний характер і пов'язуватися з іншими літературами чи іншими видами мистецтва. Здебіль-

² Програма факультативних занять з української літератури (VIII—X класи) (проект), Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР, січень 1969 р., № 2, склав В. Я. Неділько.

шого вони матимуть загальноестетичне значення, але, безумовно, сприятимуть і поглибленому засвоєнню літератури. Тут можуть бути такі теми: «Образ В. І. Леніна в літературі і мистецтві»; «Образ В. І. Леніна в літературі й живопису»; «Література і живопис»; «Тарас Шевченко і музика»; «Пісенна творчість Андрія Малишка»; «Переспіви й переклади «Слова о полку Ігоревім» в українській літературі»; «Літературна основа кіномистецтва»; «Олександр Довженко — великий кіномитець і майстер художнього слова»; «Лісова пісня» Лесі Українки в різних видах мистецтва»; «М. Коцюбинський і Максим Горький».

Доцільно також, виходячи з конкретних умов, проводити факультативні заняття на матеріалі зарубіжних літератур та літератур народів СРСР. При цьому залежно від того, яка іноземна мова вивчається в школі, спільно з учителями, що її викладають, можна проводити заняття на такі, приблизно, теми: «Вільям Шекспір і його вплив на реалістичний театр і драматургію»; «І. В. Гете і світова література»; «Творчість О. Бальзака»; «Тарас Шевченко в перекладах англійською (німецькою, французькою) мовою»; «Витязь у тигровій шкурі» Шота Руставелі та його місце в світовій літературі»; «Творчість Расула Гамзатова»; «Новаторство поетичної творчості Е. Межелайтіса»; «Сучасна білоруська література».

Зараз, мабуть, ще передчасно гадати, у який спосіб буде розвиватися факультативне вивчення української літератури. Відсутність науково обґрунтованих основ роботи і необхідної методичної та допоміжної літератури, недостатня спеціальна підготовка вчителів — усе це відчутні перешкоди на шляху впровадження факультативних занять. Тому, очевидно, найближчими роками ці заняття будуть проводитися переважно на основі згаданої вище програми.

Проте за всіх умов факультативні курси повинні відповідати певному рівневі вимог.

Пов'язані більшою або меншою мірою з програмовим матеріалом, вони повинні мати самостійне значення, а не дублювати програму. Неправильними слід вважати спроби деяких учителів підмінити самостійні курси просто повторним вивченням окремих тем у межах шкільної програми з літератури. До факультативу таким чином залучаються не сильніші, а, навпаки, слабші учні. Метою його стає лише деяке підвищення учнівських знань, передбачених програмою. Факультатив перетворюється, по суті справи, в додаткові заняття. Певна річ, що користь від нього невелика.

Факультативний курс повинен мати чітко виражений проблемний характер, тобто його слід будувати так, щоб у процесі вивчення матеріалу роз'язувалася певна естетична, морально-етична чи теоретико-літературна проблема. При цьому слід домагатися якомога вищого ступеня активності слухачів, розвивати їхні вміння й навички аналізувати художні твори, робити висновки та узагальнення, усвідомлювати закономірності та логічну обумовленість розв'язання певної проблеми.

Часом факультативні заняття організовуються так, що вони більше нагадують гурткову роботу, ніж поглиблене вивчення історії чи теорії літератури. Це буває тоді, коли для занять пропонується не чітко окреслена, внутрішньо організована система, в якій забезпечується наступність і логічна послідовність викладу, а ряд дрібних, не пов'язаних між собою питань, що не відзначаються до того ж глибиною й актуальністю.

Разом з тим між факультативними заняттями й позакласною роботою повинен існувати міцний зв'язок. Так, кращі реферати чи доповіді, виконані в процесі факультативних занять, якщо вони становлять загальний інтерес, можуть бути виголошені на літературному вечорі чи диспуті, вміщені в шкільному альманасі. Своєрідним підсумком таких, наприклад, спеціальних курсів, як «Лісова пісня» Лесі Українки в ін-

ших видах мистецтва», «Пісенна творчість Андрія Малишка», «Олександр Довженко — великий кіномитець і майстер художнього слова» та подібні, можуть бути спеціальні літературні вечори за участю слухачів інших факультативів і всіх бажаючих. При цьому доцільно використати кінофільми, грамзапис та інші технічні засоби, а також залучити шкільну самодіяльність. Такі форми роботи викличуть посилений інтерес в учнівського загалу до літератури як мистецтва слова.

Зміст, методи та й доцільність чи можливість організації факультативних занять у певній школі значною мірою залежать від конкретних умов, насамперед — від учителя, його фахової підготовки, педагогічної майстерності, ентузіазму. Вчителеві не можна нав'язувати ті курси чи той літературний матеріал, яких він через певні обставини не зможе подати на високому науковому рівні. Від учителя залежить, який саме матеріал взяти для докладного вивчення, який — для оглядового, що варто, можливо, додати до програми факультативу, що зняти. Без цього, власне, сама ідея факультативних курсів втрачає сенс, оскільки вона базується на самостійній творчості передусім учителя, а потім і учнів.

Серед умов, які впливають на організацію і зміст факультативних курсів, треба відзначити особливості літературної географії краю, вивчення в школі певної іноземної мови, зв'язок зі школами братніх республік, наявність певних традицій та навіть такі, на перший погляд, незначні причини, як наявність або відсутність потрібної кількості текстів художніх творів. Якщо, наприклад, у певній школі існують давні й міцні зв'язки з школами іншої республіки, то буде цілком природно й доцільно обрати для факультативного вивчення літературу саме того народу. Те ж саме можна сказати й про зв'язки із зарубіжними соціалістичними країнами.

Темами окремих занять можуть бути такі питання, що визначаються місцевими особливостями, наприклад: «Народнопоетична творчість певної місцевості», «Шевченко на Київщині», «Житомирський період у творчості І. Кочерги» та ін. Ці теми, певна річ, мисляться як складова частина ширших загальних курсів і розглядаються відповідно до загальноного обсягу і спрямування їх.

Факультативні заняття обираються за бажанням учнів. З приводу комплектування груп є чимало думок. Дехто відстоює порядок, за яким входять до них могли б тільки сильніші учні, мотивуючи це тим, що нерівний склад груп утруднюватиме заняття. Інші доводять, що комплектувати групи слід за бажанням учнів незалежно від їх успішності. Щодо нерівності складу, то вона буде компенсована диференційованим підходом до учнів, широкою можливістю проводити індивідуальну роботу.

Очевидно, тут слід керуватися саме бажанням учнів, надавши їм свободу вибору. Адже факультативні заняття, за наявності в учня інтересу до предмета, можуть стати саме тим важелем, який різко підвищує успішність, більше того, — здійснює часом і перелом у ставленні підлітка до навчання взагалі. А можливість варіювати програмовий матеріал, обрати для кожного учасника факультативу цікаву й доступну йому тему і форму занять, індивідуальна робота, взята в комплексі, сприятиме оволодінню знаннями та виробленню навичок свідомої й самостійної роботи над художнім твором у кожного учня.

Диференційований підхід набуває у факультативах особливого значення ще й тому, що підлітки записуються в нього з різними намірами: підвищити свій загальноосвітній та культурний рівень, підготуватися для вступу до вузу (до того ж не тільки на філологічний факультет), розвинути власну літературну творчість, виробити навички літературно-критичного оцінювання творів, ближче ознайомитися з фахом філолога (учні, що мріють придбати цю спеціальність) тощо. Отож педагог і побудує свою роботу з кожним учнем залежно від індивідуальних інтересів

сів, здібностей та нахилів, враховуючи також і його особисті прагнення та плани.

Треба до того ж зауважити, що й за умови вільного вибору до факультативів записуються переважно учні, які мають кращу підготовку з певного предмета, зокрема з літератури. І вже в усякому разі групи комплектуються з учнів, найбільш зацікавлених предметом.

Ця обставина, а також самі принципи, мета, зміст і суть факультативних занять у школі ставлять першорядне завдання — розробку методики факультативних занять у середній школі.

Це питання, яке є кардинальним у роботі факультативів, ще зовсім мало досліджене. Загальна думка склалася така, що методика факультативного вивчення літератури має наближатися до вузівської. Саме має наближатися, а не бути вузівською. На користь цієї думки існує багато підтверджень. Насамперед слід ураховувати, що обидва «полюси» навчального процесу є дещо незвичайними. Ведуть заняття вчителі найвищої кваліфікації, найбільш досвідчені, справжні ентузіасти й майстри своєї справи. До груп факультативного вивчення літератури входять учні, що мають певне літературне обдарування, більш підготовлені чи, принаймні, такі, що мають посилений інтерес до вивчення літератури. Отже, факультативи вже цією своєю особливістю зумовлюють і підвищені вимоги до викладання та якості учнівських знань.

Крім того, обсяг і характер літературного матеріалу, що вивчається за програмами факультативів, відсутність підручника, такого звичного для учнів, необхідність проведення самостійних спостережень і досліджень та, зрештою, й сама мета, завдання факультативів примушують шукати нових, не відомих або принаймні мало відомих у середній школі методів і прийомів викладання. Природно, що ці пошуки скеровані в напрямі вищої школи. Зрештою, переважна більшість учнів мріє продовжувати навчання за обраною спеціальністю саме у вузі. Отже, факультатив і щодо методів вивчення літературного матеріалу має стати своєрідним містком між школою та вузом, полегшити майбутнім студентам перші роки навчання. А загальновідомо, який це важливий і складний, часом навіть болісний для першокурсників процес — переключення на нові, вузівські форми роботи. Не випадково ж найбільший відсів студентів відбувається саме на першому курсі.

Факультативні заняття можна вважати своєрідним експериментом і в галузі удосконалення методики, наближення її до вимог сучасності. Маємо на увазі те, що зміни в психології та пізнавальних можливостях учнів, а також насичення як усього нашого життя, так і, зокрема, навчального процесу в школі технічними засобами та навчаючими й контролюючими машинами, впровадження програмованого навчання підготували ґрунт для впровадження в шкільну практику нових — складніших і наближених до вузівських — методів навчання. Отже, дуже можливо, що після апробації їх під час факультативних занять вони поступово почнуть запроваджуватись і під час вивчення шкільних програмових курсів. Це, очевидно, залежатиме від теоретичного обґрунтування доцільності застосування нових методів у школі й оснащення шкіл технічними засобами і навчаючими машинами. Зрозуміло також, що великою мірою це питання залежатиме від науково-методичного та навіть і психологічного переозброєння вчителів. Справа ця — не проста й не легка.

Зараз ми можемо говорити про методи факультативних занять на підставі вивчення й теоретичного осмислення небагатого поки що в цій галузі набутку шкіл України, ознайомлення з досвідом інших республік, а також якоюсь мірою, виходячи з теоретичних уявлень про можливості й доцільність використання певних методів викладання літератури в умовах факультативних занять.

Розмову цю слід, очевидно, проводити з урахуванням опрацьованого матеріалу та вікових особливостей учнів.

На наш погляд, основними методами й прийомами факультативного вивчення літератури в школі мають бути:

1) лекція (наближена до вузівського типу); 2) семінарські заняття; 3) різні прийоми самостійної роботи над художнім твором (учнівські доповіді, повідомлення та реферати, ознайомлення з текстом художнього твору та його аналіз, опрацювання літературно-критичних матеріалів тощо); 4) практичні групові спостереження над художньою формою твору, дослідження образотворчих засобів; 5) написання залікових курсових робіт; 6) підсумкові заняття (конференції за участю учнів, які не вивчають факультативу, випуск спеціальних збірників, альманахів, газет, виготовлення альбомів, монтажів, проведення літературних вечорів тощо)³.

Цілком зрозуміло, що ці методи та прийоми застосовуються з урахуванням психологічно-вікових особливостей та пізнавальних можливостей учнів. Вибір методів і прийомів факультативних занять визначається навчальним матеріалом, місцевими умовами, конкретною метою, поставленою вчителем, яка має бути розв'язана під час занять. Певна річ, залежно від цих факторів методи роботи набуватимуть у практиці різних учителів деяких відмінностей. Проте основні їх параметри залишатимуться, очевидно, стабільними.

Метод лекції на факультативних заняттях відрізняється від шкільної лекції в її звичайному розумінні помітною складністю та більшим обсягом матеріалу, а також постановкою проблемних питань, розв'язання яких вимагатиме самостійних зусиль учнів. Оскільки на сучасному етапі відсутні будь-які посібники чи інша література з факультативних занять (як для вчителя, так і для учнів), зростає значення конспектування, яке здійснюється в процесі лекційного викладу. Залежно від учнівського уміння конспектувати вчитель регулює темп розповіді, а в разі потреби диктує (скажімо, для запису цитат або найважливіших положень лекції тощо).

Лекція може мати оглядовий або настановчий характер. Метою оглядової лекції є безпосередній виклад навчального матеріалу, його підсумування чи узагальнення.

Під час факультативних занять учитель досить часто вдаватиметься до оглядової лекції, оскільки програма⁴ передбачає значну кількість матеріалу, з яким учні можуть ознайомитися лише в такий спосіб.

Так, наприклад, розрахований на 35 годин курс «Творчий метод української літератури в його історичному розвитку» в основному будується на матеріалах, зовсім невідомих або маловідомих учням. То ж зрозуміло, що роботі над текстуальним вивченням визначених програмою творів неминуче передуватиме оглядова лекція про закономірності виникнення й розвитку творчих методів. Та й взагалі вивчення цієї теми матиме переважно оглядово-лекційний характер, що обумовлюється її теоретичним змістом.

Оглядову лекцію слід комбінувати з іншими методами. Тут будуть доцільними реферати та доповіді учнів про творчість певних письменників, бесіди з окремих питань тощо.

Перші заняття згаданого курсу можна побудувати в такий спосіб.

I. Вступна оглядова лекція за планом:

³ Див.: В. Стрекозин, Процесс обучения—на уровень новых задач, приложение к ж. «Народное образование», 1967 г., № 7; К. Асатурова, Проблемы факультативных занятий, ж. «Народное образование», 1968, № 11; И. Каплан, Путь к углублению знаний, ж. «Литература в школе», 1968, № 4; Н. А. Зозуля, Факультатив з літератури в 9 класі, ж. «Українська мова і література в школі», 1969, № 1.

⁴ Тут і далі маємо на увазі згадану вже «Програму факультативних занять з літератури» (див. «Збірник наказів та інструкцій МО УРСР», 1969, № 2).

1. Поняття про специфіку мистецтва як образного відтворення дійсності. Матеріалістична й ідеалістична концепції мистецтва та боротьба між ними. Праця М. Г. Чернишевського «Естетичні відношення мистецтва до дійсності» та її місце в історико-літературному процесі й суспільному житті.

2. Художня література як вид мистецтва, що оперує словесними художніми образами. Пізнавально-естетична та виховна функції літератури.

3. Суспільний і класовий характер літератури.

4. Поняття партійності літератури. Погляди І. Франка на роль літератури та її класовий (партійний) характер. Стаття В. І. Леніна «Партійна організація і партійна література» та її основоположна роль у марксистсько-ленінській естетиці.

5. Поняття творчого методу літератури. Історична обумовленість виникнення творчих методів залежно від суспільно-економічного розвитку.

6. Класицизм. Естетичне відображення суспільно-історичних умов Європи XVII — початку XVIII ст.

7. Виникнення сентименталізму як наслідок суспільно-політичних та економічних змін у суспільстві, пов'язаних з наростанням протесту широких народних мас проти феодально-абсолютистського гніту.

Лекція розрахована на дві години (а в разі потреби — й на більше). В ній необхідно врахувати знання, набуті учнями під час вивчення шкільної програми. Найважливіші положення лекції, окремі цитати з праць В. І. Леніна та І. Франка доцільно продиктувати, враховуючи, що це — вступні заняття до курсу й учні не мають ще достатніх навичок конспектування.

У процесі лекції вчитель використовує елементи бесіди, спираючись на відомий учням матеріал. Запитання для бесіди можуть бути сформульовані, приблизно, так:

— У чому полягає специфіка художньої літератури як виду мистецтва? Що таке художній образ? Поясніть різницю між відображенням життя в науці й мистецтві. З'ясуйте суть партійності літератури. Яке ви маєте поняття про творчий метод? Які є творчі методи? Чим зумовлене виникнення класицизму? Які основні ознаки класицизму?

І в лекції, і в бесіді слід враховувати знання, набуті учнями на уроках історії, російської літератури, іноземної мови та інших предметів.

II. Колективне дослідження особливостей ідейного змісту та художньої форми творів М. Карамзіна «Бідна Ліза», Г. Квітки-Основ'яненка «Маруся» (або «Сердешна Оксана»).

Основну увагу слід звернути на соціальну суть конфлікту та спосіб його розв'язання, а також на засоби творення портретної та психологічної характеристики провідних персонажів. Можна дати учням конкретне завдання дослідити уривки з цих творів самостійно, після чого вони виступають з їх аналізом. Інша форма роботи — вчитель ставить запитання й завдання, а учні самостійно шукають відповіді. Орієнтовно це можуть бути такі запитання:

— Якими засобами створює письменник портрет Марусі (Оксани)? Які риси характеру підкреслює і в який спосіб це робить (розповідь, опис, авторська характеристика, слова інших персонажів, внутрішній монолог та ін.)? Як розкриваються риси характеру героїв у дії? Які почуття до героїв виникають під час читання твору? Чим відрізняються герої творів Г. Квітки-Основ'яненка і Марка Вовчка?

III. Учнівські реферати та доповіді можуть бути узагальнюючого характеру, а можуть мати на меті й поглиблене вивчення та розкриття окремих питань (наприклад, характеристика творчості певного письменника або аналіз якогось твору). Можна запропонувати учням такі, наприклад, теми: «Класицизм російський і класицизм західноєвропей-

ський»; «Історична обумовленість виникнення творчого методу сентименталізму та його риси»; «Бідна Ліза» М. Карамзіна та «Сердешна Оксана» Г. Квітки-Основ'яненка»; «Риси сентименталізму в творчості Г. Квітки-Основ'яненка»; «Класицизм і сентименталізм» та ін.

Залежно від складності тем рефератів чи доповідей і рівня підготовки класу на уроці можна заслухати 2—4 учнівські виступи, провести обговорення чи рецензування їх або обмежитись власними коментарями.

Вивчення підтеми доцільно завершити стислими висновками, що мають характер підсумкової лекції вчителя. Може виступити з підсумками також і заздалегідь підготовлений учень. Колективна аналітична робота над художніми творами та учнівські доповіді й реферати тісно поєднуються з лекцією і доповнюють її.

Настановча лекція має на меті підготувати учнів до самостійного опрацювання матеріалу. Найчастіше вона передує семінарським заняттям і має на меті поставити перед учнями проблему, що повинна бути з'ясована на семінарі, а також визначити шляхи розв'язання цієї проблеми. За обсягом настановча лекція вужча від оглядової, оскільки в ній навчальний матеріал не викладається.

Наприклад, у роботі над темою «Поезія» з курсу «Українська радянська література періоду після ХХ з'їзду КПРС» учитель звернеться на вступному занятті до настановчої лекції, в якій визначить конкретні завдання, що мають бути з'ясовані на семінарських заняттях.

Лекцію вчитель може доповнити читанням або слуханням у грамзапису окремих творів поетів старшого й молодшого покоління, докладним розбором чи коментуванням деяких із них.

Перед учнями треба поставити завдання, які вони мають розв'язати в процесі підготовки до семінару. Ці завдання повинні бути досить широкими й націлювати учнів на проведення самостійної дослідницької роботи. У згаданій лекції вони можуть бути сформульовані приблизно так: показати зміни, що сталися в українській радянській поезії після ХХ з'їзду КПРС; розкрити ідейно-тематичне багатство та художню довершеність української радянської поезії останніх років.

Оскільки ці завдання надто широкі і, як загальні, є непосильними для учнів, слід визначити певні групи учнів, що опрацюють творчість кількох поетів і зроблять висновки на підставі її аналізу, наприклад: одна група — творчість М. Рильського, В. Сосюри, А. Малишка; друга — П. Тичини, М. Бажана, В. Коротича; третя — Д. Павличка, В. Симоненка, І. Драча; четверта — Б. Олійника, М. Вінграновського тощо.

Можна конкретизувати завдання й в інший спосіб: одній групі дослідити тематичне збагачення поезії, другій — зробити спостереження над особливістю використання тропів, ритміки та строфіки сучасного вірша, третій — показати жанрове багатство поезії і т. д.

Можлива також інша мета настановчої лекції, однак її основна суть завжди полягає в тому, що вона повністю не розкриває змісту матеріалу, а націлює учнів на його самостійне опрацювання та засвоєння.

Семінарські заняття, на загальну думку, мають стати одним із найефективніших і найпоширеніших видів факультативного вивчення літератури. Суть їх полягає в тому, що після певної підготовчої роботи (у тому числі й настановчої лекції) учні самостійно опрацьовують певне питання. Підсумком вивчення є виступ на семінарських заняттях, а інколи — написання реферату.

Проводять семінарські заняття різними способами. Так, учитель може, визначивши під час настановчої лекції одну або кілька головних проблем, які мають бути розв'язані в процесі семінарських занять, перевірити засвоєння учнями навчального матеріалу шляхом бесіди (ко-

локвіуму). Можна також дати кільком учням завдання написати реферати на окремі теми, іншим — ознайомитися з ними та прорецензувати. А на занятті заслухати реферати й рецензії та обговорити їх, залучаючи до роботи всіх учасників семінару.

Семінар може повністю охоплювати певну тему, а може поєднуватися з іншими видами роботи.

Так, працюючи над підрозділом «Тема Великої Вітчизняної війни в прозі» (курс «Українська радянська література періоду після XX з'їзду КПРС»), можна матеріал опрацювати повністю шляхом семінарських занять. Учитель, наприклад, дає завдання двом сильнішим учням підготувати доповіді на теми: «Зображення в українській прозі героїзму радянського народу у Великій Вітчизняній війні», «Образ радянського воїна, захисника Батьківщини». Решта учнів готуватиме виступи вужчого характеру, приміром, на такі теми: «Іван Орлюк — уособлення українського народу, захисника радянської Вітчизни»; «Батальні сцени в «Повісті полум'яних літ» О. Довженка»; «Реалістичне відтворення Вітчизняної війни в романі О. Гончара «Людина і зброя»; «Тема героїзму в повісті Д. Міщенка «Батальйон необмундированих»; «Моральна перевага радянських воїнів над фашистськими загарбниками» (за повістю П. Гуріненка «Дві доби мовчання»); «Іван Орлюк і Богдан Колосовський, спільне та відмінне в їх зображенні» тощо.

Зрозуміло, що залежно від конкретних умов ці теми можуть бути змінені, доповнені, ускладнені або спрощені. Так, якщо група ще не має належної підготовки, замість наведених вище тем учнівських виступів, можна запропонувати такі: «Образ Івана Орлюка, воїна і трудівника»; «Образи воїнів-студбатовців у романі О. Гончара «Людина і зброя»; «Зображення героїзму радянських воїнів у «Повісті полум'яних літ» О. Довженка»; «Майор Гайворон — комуніст, вихователь радянських воїнів» (повість Д. Міщенка «Батальйон необмундированих») та ін.

Основні доповіді доцільно прорецензувати двом-трьом учням, які на заняттях виступлять із своїми повідомленнями. Виступи інших учнів варто побудувати так, щоб вони доповнювали основні доповіді або, у всякому разі, були пов'язані з ними.

Учитель може, виходячи із власних міркувань, при вивченні певної теми семінарські заняття поєднати з іншими видами роботи. Наприклад, опрацьовуючи той же таки підрозділ «Тема Великої Вітчизняної війни в прозі періоду після XX з'їзду КПРС», можна дати учням завдання самостійно прочитати роман О. Гончара «Людина і зброя». «Повість полум'яних літ» О. Довженка визначити для семінарських занять, а твори Д. Міщенка, П. Гуріненка та Л. Первомайського («Дикий мед») характеризувати в оглядовій лекції. Тоді семінарські заняття матимуть більш поглиблений характер.

Роботу над підготовкою й проведенням семінару за «Повістю полум'яних літ» можна побудувати навколо таких основних проблем: змалювання головних передумов перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні; зображення масового героїзму радянських людей; викриття людиноненавистницької фашистської ідеології в образах німецьких офіцерів і зрадника Грибовського; втілення в образі Івана Орлюка провідних рис радянських людей — полум'яного патріотизму, мужності, незламності, любові до праці; особливості композиційної побудови твору; романтична піднесеність «Повісті полум'яних літ»; дослідження мови та образотворчих засобів; характеристика окремих персонажів; зображення учнів та вчителів у кіноповісті.

Семінарські заняття завершуються підсумковою бесідою вчителя. У процесі підготовки та проведення семінарських занять можна написати реферати або творчі роботи. Тематика їх може бути єдиною для всієї групи і базуватиметься на самостійній дослідницькій роботі учнів. До-

цільними будуть теми, відповідні до наведених вище завдань. Можна також визначити кожному учневі окрему тему письмового твору.

У процесі факультативних занять особливої ваги набувають різні види самостійної аналітичної роботи учнів, що зумовлюється як метою факультативу, так і особливостями проведення занять. Більший обсяг матеріалу, відсутність спеціальних, адресованих учням праць (підручники, посібники), та й саме посилене бажання опанувати літературні знання і набути навичок практичної дослідницької роботи спонукають учнів до самостійності в опрацюванні певної теми, а також до критичного оцінювання творів.

Уже сам процес читання потрібної літератури в плані факультативних занять має певні відмінності від звичайного самостійного читання учнями програмових творів. Учні знають, що над цим твором їм доведеться працювати майже самостійно, і це психологічно настроює їх на уважлише читання й глибше сприйняття. Як правило, твір прочитується неодноразово, причому суть першого читання полягає в засвоєнні змісту, а педагогічна мета повторних читань — це підготовка й проведення певної аналітичної роботи.

Для глибшого сприйняття ідейно-художнього змісту твору вчитель може після першого читання, наприклад п'єси О. Коломійця «Планета сподівань», поставити перед учнями певні завдання дослідницького характеру: пояснити назву п'єси; проаналізувати будову твору; з'ясувати, як композиція сприяє розкриттю ідейного задуму письменника; простежити за мовою окремих дійових осіб, показати, як вона сприяє психологічній характеристиці; розкрити роль авторських ремарок.

Ці завдання ставлять перед усім класом, а можна їх і розподілити між певними групами чи навіть окремими учнями.

Корисним є ознайомлення учнів з критичною оцінкою твору в пресі. Тут учитель повинен порадити, де відшукати рецензії на твір, як з ними ознайомитися, на що звернути увагу. В процесі цієї роботи учні дістануть перші необхідні уявлення про бібліографічну роботу.

Ознайомлення з критичними статтями про твір дає можливість навчити старшокласників робити реферування певного питання. Теми рефератів під час вивчення згаданої вже п'єси О. Коломійця можуть бути приблизно такими: «Оцінка п'єси «Планета сподівань» на сторінках газет і журналів»; «Думки про п'єсу й спектакль «Планета сподівань» (на матеріалі газетних рецензій)» тощо.

Вивчення засобів образності на факультативних заняттях проводиться загалом у такий же спосіб, як і на звичайних уроках літератури, хоч, зрозуміло, роль самостійних учнівських досліджень тут так само зростає. Найпростішим самостійним аналізом учнями літературних творів є аналіз за даним учителем планом.

Наприклад, для самостійного опрацювання новели О. Довженка «Мати» вчитель може запропонувати такий план:

1. Новела «Мати» і поема А. Малишка «Прометей». Що спільного й відмінного в трактуванні теми в цих творах?

2. Як побудована новела? Як її композиція сприяє розкриттю ідейного задуму письменника?

3. Образ матері. Засоби художньої виразності в творенні образу.

4. Типове та індивідуальне в образі матері.

5. Образи льотчиків, засоби їх творення.

6. Засоби характеристики ворогів.

7. Ідея новели — уславлення сили материнської любові радянської жінки, української колгоспниці Марії Стоян.

За наведеним планом учні дома опрацюють новелу, зроблять потрібні виписки, ознайомляться з критичною літературою про твір тощо, а закінчать цю роботу й підведуть підсумки на заняттях у класі.

Коли старшокласники вже мають певні навички самостійного аналізу художніх творів, замість плану доцільно дати лише вузлові пита-

ня такого, приблизно, змісту: «Як в образі матері втілено ідейний задум письменника? Показати велич і духовну красу української колгоспниці?» «Єдність змісту і форми новели».

І нарешті, коли десятикласники вже добре оволоділи навичками самостійного аналізу, вчитель, даючи завдання, обмежується визначенням твору для дослідження та, в разі потреби, робить окремі зауваження, вказує допоміжну літературу тощо.

Підсумки самостійного аналізу твору можуть бути проведені по-різному: шляхом виступів на семінарському занятті, фронтальної бесіди, дискусії, диспуту тощо. Роль учителя при самостійній аналітичній роботі учнів полягає у визначенні теми для дослідження, формулюванні мети, у спрямуванні роботи, а також у перевірці її виконання та підсумуванні.

Самостійний аналіз художніх творів учнями може проводитися як дома, так і на уроці. Види аналітичної роботи залежать від її мети, від рівня підготовки учнів та від самого твору (обсяг, доступність тощо). В основі своїй ці форми відрізняються від тих, що широко застосовуються в практиці нашої школи, хіба що більшим ступенем самостійності учнів та ширшим залученням літературно-критичних і наукових праць.

У практиці факультативних занять курсові роботи застосовуються ще рідко. Щодо цього є різні думки — від аргументованого й безумовного схвалення до рішучого заперечення. Прибічники курсових робіт у сфері факультативних занять доводять, що курсова робота, за умови вмільої підготовки та належного спрямування, є дійовим засобом розвитку дослідницьких здібностей та прагнень учнів. Водночас можна також перевірити, як вони оволоділи навчальним матеріалом та чи вміють самостійно працювати. На користь цього виду роботи висувались твердження, що вона відповідає віковим і психологічним особливостям старшокласників, а надто в умовах факультативів, які мають на меті виробити в учнів ґрунтовні навички самостійної дослідницької роботи, вміння використовувати літературознавчі праці тощо. Крім того, зважаючи на широкі можливості диференційованого підходу до учасників факультативу, можна доручати написання курсових робіт не всім, а лише сильнішим слухачам або виходити з їхніх інтересів та побажань.

Противники курсових робіт висувують, головним чином, твердження про брак відповідного досвіду, й тут вони, звичайно, мають рацію. Та ця думка загалом не спростовує ідеї впровадження курсових робіт, а вказує на додаткові труднощі. Інші ж заперечення зводяться в основному до окремих зауважень і сумнівів, як-от: наприклад, чи не буде така робота надто обтяжливою для учнів, чи не зловживатимуть вони друкowanими джерелами тощо. На серйозну розмову ці заперечення не заслуговують. У всякому разі питання впровадження курсових робіт у практику факультативних занять залежать від позиції вчителів, а практика визначить їх доцільність чи недоцільність.

Тематика курсових робіт впливає з факультативного курсу, що вивчається в певній школі. На початку вивчення курсу вчитель, як правило, розповідає про вимоги до курсових робіт, знайомить учнів з їх тематикою, шляхом індивідуальних бесід визначає бажаним певну тему. Потім він радить, яку допоміжну літературу необхідно використати, допомагає скласти план, консультує в процесі написання курсової роботи тощо. Закінчена праця віддається на рецензування двом-трьом учням. Автор може прочитати її (чи уривки з неї) на семінарських заняттях, інколи можна обмежитися лише перевіркою вчителем. За курсові роботи доцільно виставляти диференційовану оцінку. Але незадовільних оцінок за них ставити, мабуть, не варто. Треба в процесі виконання курсової роботи домогтися доведення її до задовільного рівня, а в

разі неможливості — краще припинити написання, замінивши її якимось іншим завданням.

Теми курсових робіт повинні бути досить широкими і формулюватися так, щоб вони розкривались на підставі власних спостережень і досліджень, а також засвідчували достатню обізнаність автора з літературознавчими працями. Наведемо орієнтовну тематику курсових робіт до теми «Сучасна українська література» з курсу «Шляхи розвитку української радянської літератури за 50 років» (10 клас):

— Керівна й спрямовуюча роль Комуністичної партії в розвитку літератури. Досягнення сучасної української поезії. Тема Вітчизняної війни в сучасній українській поезії (прозі). Художня майстерність Г. Тютюнника. Особливості індивідуального стилю Д. Павличка. Реальне й фантастичне у романі О. Ільченка «Козацькому роду нема переводу...». Образ молодого сучасника в романі П. Загребельного «День для прийдешнього». Характеристика творів для дітей М. Стельмаха. Перекладацька діяльність М. Рильського.

Зрозуміло, що кожна з цих тем може бути розкрита на ширшому чи вужчому матеріалі, ґрунтується на певних аспектах висвітлення питання, виконуватися з більшою чи меншою мірою впливу друкованих джерел. На наш погляд, компілятивний характер учнівських робіт не повинен викликати негативного ставлення до них. Насамперед тому, що компіляція є свідченням опрацювання потрібних літературно-критичних джерел, уміння використати друковані праці, відібрати потрібний для роботи матеріал, осмислити його й оформити відповідно до завдань і мети роботи. Звичайно, не слід ні в якому разі допускати списування.

Курсова робота не може також ґрунтуватися тільки на компілятивних матеріалах. У певній частині вона має являти собою наслідки самостійної науково-дослідницької роботи. Через те, рекомендуючи допоміжну літературу для курсової роботи, слід разом з тим визначити й такий план роботи, розкриття якого є неможливим без проведення самостійних спостережень над художнім твором та узагальнень і висновків. Наприклад, порадивши учневі для написання курсової роботи на тему «Перекладацька діяльність М. Рильського» ряд праць, присвячених цьому питанню, доцільно визначити, наприклад, кілька творів російських письменників, перекладених М. Рильським, для аналізу перекладу.

Підсумкові заняття тісно пов'язуються з позакласною та позашкільною роботою. Вони можуть проводитись у вигляді різноманітних позаурочних та позашкільних заходів — літературних чи літературно-музичних вечорів, наукових або літературних конференцій, випуску альбомів, альманахів, збірників, монтажів тощо, присвячених певній темі.

Широкі можливості для цього дають факультативні курси, пов'язані з іншими видами мистецтва. Наприклад, вивчення факультативного курсу «Т. Г. Шевченко і музика» (це може бути й часткова тема курсу) доцільно підсумувати шляхом проведення літературно-музичного вечора. Його можна організувати за таким, скажімо, планом.

Перше відділення. Учнівські доповіді за орієнтовною тематикою: Естетичні погляди Т. Г. Шевченка; Т. Шевченко й народна пісня; Музичні твори на слова Т. Шевченка (дорадянський період); Тарас Шевченко і Микола Лисенко; Шевченко й українська радянська музика.

Друге відділення — концерт. Виконання музичних творів на слова Т. Шевченка чи прослуховування їх у грамзапису. Можливо, демонстрація кінофільмів («Наймичка», «Тарас Шевченко», «Сон» тощо).

Літературно-музичний вечір можна побудувати і в інший спосіб. Наприклад, кожную доповідь супроводжувати відповідними піснями, музичними творами у виконанні учасників художньої самодіяльності або в грамзапису.

Учитель простежить, щоб виголошувані доповіді були не надто великі за обсягом (не більше 8—12 хвилин кожна), а також, щоб вони

були написані цікаво й доступно, по можливості, з використанням місцевого матеріалу, щоб учні були належним чином підготовлені до виступу з погляду виразності читання тощо. Такий вечір корисно готувати й проводити спільно з учасниками інших факультативів або гуртків. Проводиться він як загальношкільний або позашкільний захід. Такий зв'язок надає факультативним заняттям більшої цілеспрямованості, створює певну психологічну перспективу, змушує учнів старанніше ставитися до роботи над факультативом.

Наукова учнівська конференція порівняно мало поширена в школі. Найчастіше вони проводяться у зв'язку з ювілейними датами. Висновки про їх доцільність та відповідність віковим особливостям старшокласників та самій ідеї факультативу зроблено на підставі вивчення й узагальнення наукової роботи студентів-філологів Київського державного університету (перший курс), близьких до наукової конференції видів позакласної роботи, а також теоретичних допущень, що випливають із аналізу пізнавальних можливостей і психологічних особливостей учнів 9—10 класів. На наш погляд, саме наукова учнівська конференція має стати однією з найефективніших видів роботи, що сприятиме виробленню в учнів навичок ведення наукового дослідження, визначатиме здібності й нахили учасників факультативу.

Наукові учнівські конференції можуть бути приурочені до певної ювілейної дати, а то й проводитися незалежно від цього. Найдоцільніше обирати ту проблему для конференції, яка б досліджувалася учнями у різних аспектах. Конференція може бути присвячена темі, що збігається з визначенням цілого факультативного курсу — скажімо, «Творчий метод української літератури в його історичному розвитку», може бути обмежена частковим питанням, як-от: «Сучасна наукова фантастика», «Сучасна українська радянська драматургія» тощо.

Тематика конференції визначається так, щоб не було дублювання матеріалу і додержувалися різні аспекти дослідження. Наприклад, для конференції на тему «Сучасна новела та оповідання» можна рекомендувати такі теми доповідей: Художня майстерність О. Довженка у новелі «Ніч перед боєм». Аналіз ідейно-художнього змісту новели О. Гончара «Кресафт». Зображення українського робітничого класу в новелах І. Сенченка (збірка «На Батіївській горі»). Збірка новел В. Симоненка «Вино з троянд». Засоби портретної характеристики в новелах Є. Гуцала.

Учнівські наукові конференції доцільно проводити спільно з літературним гуртком або за участю учнів тих класів, що не вивчають факультативу. Варто розглянути й можливість проведення міжшкільних учнівських конференцій або участі кращих учасників факультативу в студентських наукових конференціях.

Щодо обліку та оцінки знань з факультативних занять, то тут є різні, часом протилежні думки. Дехто вважає, що у факультативі учень працює, так би мовити, не за «винагороду», не за оцінку, і тому краще не виставляти або, принаймні, проводити облік успішності у вигляді заліку й оцінювати — «зараховано» або «незараховано». Інші твердять, що оцінка на факультативних заняттях має таку ж роль і значення, як і за вивчення творів шкільної програми. Отже, знання учнів, мовляв, треба оцінювати за звичайною п'ятибальною системою. На наш погляд, підсумкову оцінку доцільно запровадити за заліковою системою, але в деяких випадках (наприклад, курсові роботи, реферати тощо) корисно застосувати п'ятибальну систему оцінки.

Отже, факультативні заняття з літератури в середній школі є важливим педагогічним експериментом, який значною мірою вплине на поліпшення якості знань учнів, і його слід проводити з почуттям відповідальності.